

միւսը ընդհանուր— մէկը ընդհանուր մարդկայինը նախադաս համարելով ամեն ազգայինը պատրաստ է նրան զոհելու, մինչդեռ միւսը, թէև շատ և շատ աւելի մարդասէր, բայց նախ և առաջ իւր ազգը սիրող և ապա ընդհանրապէս մարդասէր։ Առաջինի համար ազգ չկայ, մարդկութիւն կայ, չայ, Վրացի, Թուրք և այլն չկայ— այլ մարդ կայ— մինչդեռ երկրորդի համար ազգայնութեան հարցն առաջին տեղն է բռնում և ազգայնութեան վերայ է հիմնում նա ամեն զարգացումն, նոյն իսկ մարդկութիւնը առանց ազգայնութեան չէ ըմբռնում, ընդհանուր մարդկայինը նա և բնականաբար է ամեն ազգայնութեանց ծըշմարտ և կատարելա զարգացման մէջ։ Այս երկուսի մէջ մի-թէ հնարաւոր է միութիւն Այստեղ մէկի «Միասնաց» բղաւիղը խորամանկութիւն կամ անմտութիւն է՞, միւսին քո համոզմունքիդ «Գաւառա» ներք չէ՞։ Առանց համոզմանց միութեան, միութիւն չկայ, համոզմանց տարբերութեամբ միութիւնը խաբարայութիւն է։

Գաւառաբարութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունի մարդու բնաւորութեան կազմակերպութեան վերայ, երբու բոլորովին հակառակ դատարարութեամբ անձինք միակերպ բնաւորութիւն չեն ունենալ— սոցա մէջ և միութիւն տեղի չի ունենալ։ Սոցա միմեանք «միասնաց» տակը ոչ այլ ինչ է, և թէ՛ ոչ միմեանց խորեղու ձգտելը։ Մէկը իւր եկեղեցու հոգւով կրթվում և սորա մէջ տեսնում է որ և է ազգային հարցի զարգացումն, իսկ միւսը նոյն հարցի զարգացումն բոլորովին եկեղեցուց դուրս է տեսնում— երկուսի նպատակներն էլ մի է, մի և նոյն հարցի զարգացումն, բայց հայեցածքներն և միջոցները տարբեր— սոցա մէջ միութիւն կ'ընի— այստեղ մէկի կողմից «միասնաց» տակը խաբարայութիւն ցոյց էլ տալիս։ Այսպիսի դէպքերում և թէ՛ միութիւն միասնութեամբ միութիւնը տեղի էլ ունենայ, զործակատարութեան մէջ զաղտնի մէկը մի կողմ պիտի քաշէ և միւսը հակառակ կողմը— հարցը էլ իւր տեղում անշարժ մնայ— օգուտն ի՞նչ այսպիսի միութիւնից— եթէ ոչ հանդիսականաց աշխատակցութիւն, հարցին վրէժ։ Մենք կարծում ենք այսպիսի հանդիսականներում կ'ընէ միութիւնից լաւ է, անհամաձայնութիւնը, կործենաց տարբերութեան հանդէս բերելն և համոզմանց հիման վերայ վիճաբանութիւնը, որ ան-

շուշտ պիտի առաջնորդէ մէկի յաղթութիւնը ու միւսի պարտութիւնն, որով մէկի համոզմունքը ազատ համարձակ առաջ կերթայ, անարգելէ կ'հասնի նպատակին և կ'վճռէ հարցը։ Նախկան միութիւնը, բանական մարդու փայտէ միութիւնը— այս է, և ոչ երկնաւորութեամբ համոզմունքը զրպանը դնելով «միասնաց» բղաւիղն, որ զուցէ հակառակորդին խաբել կարողանայ— հարցը չպարզա՞ծ մնայ, դա հարցի դէմ դաւաճանութիւն է, երբեք միութիւն չէ յօգուտ նորա։

Աւելի մեր միտքը պարզելու համար շօշափելի օրինակով խօսենք։ Այսօր հայ ազգի մէջ նշանաւոր հարցերից մէկը ներկայ 3000 տուն չայ գաղթականաց վեճանքն որոշել և հոգան է։ Նոցա համար նպատակ հաւաքել հարկաւոր է. «միասնաց», այստեղ բոլորի համոզմունքն էլ մէկ է, տարաձայնութիւն չկայ, միութիւնն ինքն ըստ ինքեան կայ։

Հարկաւոր է նոցա համար բնականութեան տեղը որոշել։ Ոմանք ասում են չայ կալուածատէրները սիրով և ուրախութեամբ կ'ընդունեն դոցա իրանց կալուածներում ու համակրութիւն յայտնում այդ երեւոյթիւն, և այս աստիղներն են նոցա, որոնք միշտ յարձակել են և յարձակում մեր հարուստների վերայ, թէ՛ սոքա հարստահարող են հասարակ ժողովուրդն, և այս յարձակումները մինչև անհղի զուգարանութեան հասցրած են իսկ այսօր հակառակ իրանց համոզմունքին մեծ յայտնում չայ հարուստների պնդումութեան վերայ չայ գաղթականների վերաբերութեամբ։ Հարստահարող են համար բոլորը մէկ է, նա անխտիր կ'հարստահարէ թէ՛ օտարին, թէ՛ իւրայինին, թէ՛ ընդհին և թէ՛ զաղթականին, թէ՛ այսօր և թէ՛ վաղը— միշտ։

Իսկ այլը բոլորովին դոցա հակառակ չայ գաղթականներն որ և է հարստահարութիւնից ազատ պահելու համար հաւկառակ են նրանք որ և է կալուածատիրոջ հոգի վերայ բնակչիցն։

Այս երկու տարաձայն հայեցումները ունեցողների մէջ միութիւն կ'ընի՞։ «Միասնաց» խօսքերն լսելով երկրորդ կարգի անձանց կողմից լսելը հարցի և գաղթականաց շահի դէմ դաւաճանութիւն չէ։ Որքան այսպիսի հարցի կան, որոնց վերաբերութեամբ, լսի անհաշիւ, առանց քննութեան արտաքին միութիւն ցտակաւ նալու... վնասակար է, մինչդեռ միութիւնն է մայր բարեաց և անմիութիւն ծնունդ

չարեացը— դէնք առած իրանց ձեռքին հարստահարողներ, շահամոլներ, մահախոհներ, փառասերներ կարող են զրկել զեկեղիկ յօղութիւնը, որոնք անհաստիքների և միամիտների վերայ կ'գործեն թուովիկ տալուորութիւն, բայց դա մեր կարծիքով ոչ թէ միութիւն ցտակալ է, այլ հէնց հարստահար կարծիքն ու դատողութիւնը հարստահարել է, յուշկապարիկների (սիւրինա) երգերի ձայնով։

«ГОЛОСЪ» լրագրի 190 համարում հրատարակած էր պ. Գրադովսկու թղթակցութիւնը Նիւրնբերգ—Գարայից։ Մենք արժանի համարեցինք թարգմանութեամբ հարցը դնել մեր ընթերցողներին այդ թղթակցութիւնից այն տեղերն, որոնք վերաբերում էին Հայերին և Անի քաղաքին, որուն այցելութիւնն էր արել մեծ. թղթակցից և համառօտապէս հարցողը այդ քաղաքի նշանավորութեան մասին Հայերի համար։

«Մեր տաննէնից վերստ երկարութեան ճանապարհ յաղորդեալք անցանք, հայելով վիշտիւն միութեան, Առաւօտը հանդիպեց մեզ վեց վերստ հեռու Անիից, Բալկանցիներէն հանող ձայները թնդանութեան սովորեցին զորարածին մի քանի ժամանակ կանգ առնել, մասնաւոր որ բնաւակի սայլներն էլ պէտք է հասնէին։ Պատերազմական կարգ ընդունելով մենք զգուշութեամբ մերձեցանք Անիին, Զարմայանք, այստեղ և ոչ մի թուրք չգտնելով։ Ընդհակառակը մեր դիրքի տեղում դստնք մի քանի զինուորներ, մօտ քսան կողակներ և զօրարածին այստեղ բնակելուն նոր հնարքներու բառարաններն և կողակների գունդը։ Նորու թնդանութեամբ, որոնք տեղափոխված էին Արփաշայի միւս ափում, բարձրութեան վերայ, որ լիւթում է Անիին, հէնց որ մեզ տեսան, շարժեցան տեղերից, որ միանան մեզ հետ։

Զօրքերը բանակ դրեցին հէնց Անիի աւաւրակներին մօտ։ Մեր առաջին գտնվում էին բարձրագոյն պատեր, բարձրաբեր աշտարակներով և բարձր զուրս ընկած բուրգերով։ Այս պատեր առաջ դեռ պահպանվում է իրանի, որ պատում էր քաղաքը այն կողմից։

Պատի ձախ կողմում սկսում է ձոր, որ իջնում է դէպի Առաւելան, որ արագահոս և երկու գրեթէ ուղղահայեց բարձրացող սարերի կրծքի միջով։ Այլ կողմում ձգվում է մի այլ խորը ձոր, որը միջով ժապաւենի նման վազում է մի այլ առուակ, որ թափվում է Արփաշայի մէջ։ Այսպէս Հայաստանի հին մայրաքաղաքը տեղը ներկայացնում է մի թերակողք, որ մեծ բարձրութեան ունի Արփաշայից և երեք կողմից շրջապատած է անմերձեցելի խոր ձորերով։ Կարող է զիւրաւորվել կողմը Անիի պատպանած է մեր յիշած լաւ պահպանված որմնով, որոնք շրջապատած են արձնատախան կի-

սաքանց խրամով։ Սոյնպիսի պատերի և աստարակների աւերակներ նկատելի են Անիի աւան կողմերում։ Էլ Այստեղ այդ ամրութիւնները կանխած են եղել նոյն իսկ զանազանների վերայ, ուստի և աւելի ենթարկվել են անտառախոյս ժամանակի քանդուի ձեւերի ազդեցութեան, Պատերն, աշտարակները, հիւրերի և յիշուածոց մնացորդները վկայում են ճարտարապետական արհեստի և ճաշակի վերին աստիճանի զարգացման, Շինուածոց երեսը կազմում են կանոնաւոր քառակուսի սրբատաշ քարեր։ Արտաքին պատի գոյնը դեղին է, իսկ զարդերը կարմիր կամ սև քարերից են։ Մի կամարածն զրան գլուխը գրաւում է մարդու տեսութիւնն իւր կարմիր և սև քարերով, որոնք շահմատ խաղի սեղանի ձև ունին, Բուրգ պատի երկարութեամբ երեւում են սև խաւեր և խաւածն զարդեր սև քարից։ Գլխուր զուրք կազմած է երկու վիթխարի բոլորակաձև աշտարակներից, որոնք միացած են կամարով։ Նորա մէջ անցնելու համար պէտք է անցնել մի փոքրիկ դռնով, որը ետևում դուրս բնկած որմ է ձգվում, որը մօտ, հասնական է, որ կար շարժական կախողանաւոր կամուրջ։ Աշտարակներից մի քանիսն ունին նեղ մարտկոցներ, երկի նետաձգութեան համար, որովհետև հրադէնը հնարեցաւ մի քանի դար Անիի անկումից յետ։

Կարծես, Անիի մասին շատ են գրած, որովհետև ամեն ճանապարհորդ իրան պարտք է համարում այցելել Անիի անկող այդ հին աւաւրակներին, բայց աւելի շատ խօսում են Անիի վերայ բերանացի աւանդութիւնը, որոնք մեզ հարցողում է աւելի կամ պակաս երակայութեան ազդմամբ իւրաքանչիւր Հայ։ Այստեղի Հայերի մէջ Անիի մի տեսակ սուրբ քաղաք է։ Մեքքայի կամ Նորոսթաղի մի նման, բայց այն սուրբ քաղաքը էական զոյւթվում չունի, նա միայն նկարագրված է երակայութեան մէջ, որին մոտենող են տալիս մինչև մեր օրերը պահպանված պատկերակները։ Ամեն Հայ իրան բաղդաւոր է համարում, եթէ յաղորդութիւն ունենում է ինչեւ Անիում և սորա մասին ուրիշներին պատմելու։ Մասնով նա անցնում է իւր հայրենեաց ոսկի դարի և մեծիքի օրում է յուսով, որ վերջ ի վերջոյ կգայ այն ժամանակն, երբ Հայաստանը կազապի Տաճկական բռնութիւնից և բաղդի ճառագայթի կրկին կուսուտը երեսը վիճակը։

Տեսնելով Տաճկահայերի ներկայ վիճակը, զարմանում է մարդ, թէ զարգացման օրդիսի ստորին աստիճանի վերայ գտնվում է այս քրիստոնեայ և ի ընէ ճոխութեամբ ձիւրքերով զարգացած ազգը։ Նոցա բնակարանը նման չէ մարդու բնակարանի, սա աւելի նման է որմնի, որի շինութեան համար աւելի աշխատանք և խելք հարկաւոր չէ քան մի առուաւ բուն հիւսիսան կամ աղուակ որը շինելու համար։ Տեսողելով, թէ ինչպէս Քոնստանդնու իւր «Յօն» բերդի նմանաձ զրքի մէջ նկարագրում է Հայոց կենցաղավարութիւնը, կարելի է բաւական ճիշդ գաղափար կազմել Հայերի ներկայ վիճակի վերայ։ Նոյն բնակարանն է և սորա շինու-

թեան եղանակը, գրեթէ նոյն կերակուրն է և սրան պատրաստուող գործիքները, զուցէ զգեստի և զէնքերի մէջ նկատվին նշանաւոր տարբերութիւնը։ Այստեղից մարդ անուշադ պատրաստ է արդէն անկող եղրակացութիւն Հայերի դարաւոր անպարտութեան մասին, նոցա անընդունակութեան մասին զարգանալու, այն ազդեցութեան նուազութեան մասին, որ կարող է ունենալ քրիստոնէական կրօնը ազգի կեանքի վերայ, բայց յանկարծ ձեռք երևում են Անիի հոյակապ աւերակները կամ ձեր աչքը առաջ բարձրանում են կարծես հրաշքով, բազմատարապատրոշները, աշտարակների և կամուրջների մնացորդները, որոնք ձեռք տեղափոխում են մի այլ ժամանակամիջոցի մէջ, մի այլ կեանքի մէջ, որ նոյնքան էլ հեռու է Գլխուր ներկայից, որին ականատես ես։ Եւ մարդ չտապում է թողուլ Հայաստանի մասին կազմած իւր անաշուղ եղրակացութիւնը և աշխատել և ուրիշներ այլ պատճառներն այն աչքի ընկնող նշանութեան, որ նկատվում է Հայոց անցեալ և ներկայ կեանքի մէջ, որոնք քսան դարերից աւելի ժամանակամիջոցով բաժանած են միմեանցից։ Անիեւ է դառնում, որ երբեք միական պայմաններ, որոնց ազդեցութեան ներքոյ Հայաստանը հասել է բարձր զարգացման, ունեցել է հարուստ քաղաքներ և նշանաւոր շինեալներ և պէտք է լինի այլ պատճառներ, որոնք զորել են այս երկրի պատմութեան մէջ, շատ յետ տանելով նրան։ Այս պատճառները չարքում, յայտնի բան է, ոչ անհնազ դեր խաղացել է Տաճկաստանի իւր կարողութիւնը, Տաճկական տիրապետութիւնը քիչ չէ օգնել ժամանակին, սորա աւերի գործունէութեան մէջ, Հայաստանի փառաւոր անցեալի վերաբերութեամբ։

Այսպէս կարելի է հասկանալ, թէ ինչու այդ քաղաքի կտորներն ու կոյրներն, որոնք կրում են Անիի անուշը, այնպիսի մեծ յարգանք և վարկ ունին Հայոց աչքում։ Ինչու սոքա այնպիսի մեծ բաւականութեամբ այցելութիւն են անում այդ աւերակներին և սիրում են նոցա մասին խօսել։ Եթէ Անի և աւերակները չլինէին, դժուար կլինէր հաստատել Հայաստանի փառաւոր անցեալ զոյւթվում, և անհիմն կլինէր մտածելու այդ երկրի և աւելի լաւ ապագայի վերայ։

Յայտնի բան է Հայաստանի ոսկե դարը, ինչպէս միւս ազգերին չէր առանց տառապի և արտաների, բայց և այնպէս Հայերն ունին յիշուած արժանի բան, որ չեն կամենում մոռանալ։ Ինչ վերաբերում է Անիին, աւանդութիւնը և հայ պատմաբանների համաձայն են, որ հին Հայաստանի մայրաքաղաքը աւերման գործում մեծ դեր է խաղացել երկրաշարժը, բայց ինչ էր արդեւում անդիգուր այդ քաղաքը, այս մասին ոչ մի բան ոչ չեն և ոչ կարող կարգադրել։ Պարզ է, որ այստեղ զոր խաւոր պատճառն երկրաշարժը չէր, եթէ Անիում մինչև ցայսօր գրեթէ անխախտ պահպանվել են հոյակապ տաճարներն և աշտարակներն, ուրեմն երկրաշարժը չէր զարգացու-

նէթը հինգ հարիւր (աղբաւ) մարդոց վերայ, իսկ մնացած երեք հազար մանկէր բաժանեցին իրանց մէջը, որովհետեւ իրանց էլ փող էր հարկաւոր, թէև ունին շատ կաշեր, բայց միթէ աւելորդ թիւքան փող կ'ստանէ։ Եւ այսպիսով զատիկ տօնը ուրախ ուրախ տօնեցին այդտեղ, բերելով իրանց անհոգի այդ օժանդակված պարոնները, Դէ հիմա դուք դատեք, աղէքն, ասում էք, թէ չեն օգնում քեցիսներին, աղէքն ինչ վայ տան քեցիսներին զիւրն, քեցիսները որ կան, կարծես, զայլ են դարձել, թէն աղբաւից աստաններն էլ պակաս սուր չեն ու հատու։ Քեցիսի աշխատանքից օգուտ քաղել, այդ հարստի արդար իրաւունքն է, քեցիսներին նրան ասում արտաւորում են, իսկ դուք յանդուգն քեցիսներ, այդ ձեր զորքը չէ, նայեցէք, դուք մի մոռանաք ձեր չափը, Անա դարձաւ դոստ աղբը քեցիսներին պահպանելու հնարքը և վիճակը քեցիսներու եղանակը, նոյնպէս ես իրանց քեցիսները լցնելու միջոցը։ Նոր որ անցաւ ներկայ տարուայ մայիսի տասն ու հինգը ու հետագա մեր տարիքի բարկութիւնը և հաւատի տակ զեկացան Եփրատիկոյ գոչակութիւնիցը, որ և էլ այլ ես չի լինուած վառաց աղբիկների կարկտից կամ թէ եղեանքը, իսկոյն սկսան շուտով յայտնել մեր խելք՝ աղբաւիկներին, թէ իրանց հոգու խաթրին համաձայն են դնել նրանցից այս տարուան սպիտիկ մատուցը, միայն զիւր չնելով մազանդից 1 1/2 կոպէկ արծաթ ամեն զքրաղուտում և իւրաքանչիւր վերորդին տալին են փող առաջուր 1—50 կոպ, Դէ սրանից աւել ինչ է կարող մարդ մարդուն լաւութիւն անել, մակամ ինչ է աշխատում նրանց փողը, որ 1 1/2 կոպէկ զիւրն է անում մազանդից 0—գուտ նոցա տուած 1—50 կոպէկից, մնում է

միայն իրանց տոկոս իւրաքանչիւր մանկէին 70 կոպէկ, ապրեն վաղա՞ծ աղբը, որ իրանց խելք՝ եղբայրներուն պահպանելու գտան հընարքը, այն էլ այսպէս անաշուղի քարին ու չիւղին փչանալ նրանց աղբիկները, թէն չտուացան և իրանց տունդուկներն «ճամբարաթ» համ թուլարաւ ինչպէս կասի պարսկը հիմաւուրց ասաւը։ Անա քաղաքացուց դրութիւնը բարեւորեցաւ և քաղաքի հարուստները տաւրեկան սուրբը յետ մտան նախկին ուրախութեան մէջը, իսկ շատարակ ժողովուրդը, ՏԱՅՈՅՈՅ... Կրկին սխեց տիրել Բագրոսի իշխանական զուազանք, զարձեւալ կազմուեցան ուրախութեան խորերը, որ հերթով պատահում են միմեանց տանն և աղբիկներում և երեքսեանդիւնը երկրիւնքի ներդաշնակ դարը, որի մէջ աւելացան ես թէ քնիկ քաղաքացի և թէ օտար Հայ երգիչներ, մասնաւոր աւելի կանոնաւոր կերպով ընդ տեսչութեամբ ուսումնասարտ երիտասարդ յօթնաչի վարժապետի, որի ձայնը շատ սխեց է և զեւե նոյնպէս սիրել երգեր։ Այդ ուրախ խումբը կազմուած էր թուով մօտ 25 ամենաբաղաւոր անձներից, սոքա շարունակաբար կատարեցին իւրեանց կալուածներում և աղբիկներում խնդրել հանդէսը։

Հերթը հասաւ վերջինին, թէն այդ պարոնը ունէր իւր սեպական աղբին ոչ պակաս միւսներէից, բայց աւելի շարժաբար համարեց բնաւել Սրբին Գեորգիայ ունեատեղուց վանքի որբաւը, երկի մարդոց Բագրոսի երկրպագութեան հետ և Առաւօտը երկրպագութեան պարտքը յիշեցնելու և բարեպաշտական զգացմունքը նոցա մէջ զարթեցնելու համար, մասնաւոր որ ինքը երեքսեանք էր, հաշիւ տալու էր ժամանակն էր, համ ուրախութիւն համ հաշիւաւորութիւն, երկուսի հանդէսն էլ մէկ կարելի էր անել, ի

զուր ժամանակ չկորցնել, Համդիարաւ, համ թուլարաւ։

Տեղի էլ շատ շարժար էր, մի կողմից ուրախաձայն կարկաշտով թերեք գետի ջուրը ընթանում է դէպ առաջ և երեք կողմից բարձրանում են բազմաթիւ ծառեր, իսկ մէջեղբայր կանաչաբար դաշտ։ Ինչ կայ, հայտնաբերւ 20 մարդկերանց համար, մի մասնաւոր երեքսեանքի երկու տարուան հաշիւ տեսնել, կէս ժամի գործ է, աւելի որ այս տարի հաշիւում մուտքն աւելի փոքր է միւս տարիներից, ուրեմն մասաւոր փոքր է մարթիւն և քաղաքացիներն էլ մեղադրելու չեն որ նրանց ջերմութեամբ թուրք սաւել է, պատճառ իրանց համար խելքներ եկելու միւս չեն, գոյնում, և կիզեցող օդով համար սաղ ոչխարներն օրմուղեց առնին, Բայց արի տես, որ այս մեր յիշուած հասարակութեանը երբ կարաս հասկացանք այս համարութիւնները, նա աստիքը բարկալէ և պարեն երեքսեանքի վերայ, թէ ինչու նա չի վարկում օրեքսեան համեմատ և չի հրաւիրում բոլոր հասարակութիւնը, ինչպէս որ կարգն է կամ չէ հետեւում նախկին երեքսեանքի հաշիւաւորութեանը, և ինչ իրաւունք ունի, ասում են, աղբի տանը միմեանք խնդրեցիք կատարել ձայնարկ, որ արդար վեճուեցին մեր պատուելի աղաները ասելով թէ շատ փող տալը խելք աղբաւիկներին պատճառ դառնալ է նոցա անտեղի իրաւունքը ճանաչեցնելուն, թէպէտ առանց են էլ դիտեն պահանջ, գոնեա զօրութիւն չունին որ... Այ յիշուածներն և յանդուգներ, ինչու պատարանում էր պ. երեքսեանքին, թէ հաշիւաւորաց թիւը փոքր էր, միթէ չիւղեց, որ երեքսեանքիան համարութեան կէտից նայելով, հարուստ 20 մարդը կարող են համեմատուել խուժամուծ

երեք հարիւր կարողներանցը, նա մասնաւոր, որ նոցա հայտնաբերւ անձներ են և քաղ թուաւրաններ։ Եթէ թուաւրան չլինէ, հարստութեան աղբիւրը չէին կարող գտնել ու ժողովիլ անաշուղ հարստութիւն, իսկ դուք այդպէս աղբաւորացած, այդ էլ նրանց մաթէմատիկայի հոսնարն է։ Հէնց ասեցի թէ կանգնած լինէիք, ինչ դեր արդեւ կարող էիք խաղալ, ինչպէս արդեւ արիւծի առաջը, է՛, ուրեմն լաւն էն որ սուս կենաք և ամօթ համարեք։ Հիմա իրան անու, շատ լաւ կարգ սահմանեց այլ երեքսեանք, երանք թէ սորա օրինակին հետեւեն միւս եկեղեցիների երեքսեանքները, կեցցէ՛ հարաւ հետ և մեր ուրախ խումբն, որ կէս ժամումը ճշուր քննել երեքսեանքի հաշիւը և յետոյ ամբողջ գիշերը քամեց ուրախութեան զինով իւր բաժակները։ Ելի արտաւճ կայ հասարակութեան մէջ, թէ ինչու զործումը իրանցից չեն ընդունում։ Կնու է այդ օրը տուելը, օրինակի համար ես իմ վերայ վերաւանում ես ինչու իմ զործն ինչպէս վարելի, որ աղբի գործը ինչպէս կառավարեմ, շատ անաւոր մարդիկ կոր ընկան, ամա հիմա իրանց համար բաւականին ապահով են, ունենալով մի և նոյն կաշերի իրանց ձեռքում, բայց թէ ինչ կերպով, ես էլ սկսեցի նոցա պէս կատարելով ձեռնարկները, ասում են, աղբի տանը միմեանք ասել, խելքիս դոս արի, իսկ յետոյ վերջումը դարձաւ արտաւճ ինչպէս և կամութեանը իրաւունքը ճանաչեցնելուն, թէպէտ առանց են էլ դիտեն պահանջ, գոնեա զօրութիւն չունին որ... Այ յիշուածներն և յանդուգներ, ինչու պատարանում էր պ. երեքսեանքին, թէ հաշիւաւորաց թիւը փոքր էր, միթէ չիւղեց, որ երեքսեանքիան համարութեան կէտից նայելով, հարուստ 20 մարդը կարող են համեմատուել խուժամուծ երեքսեանքի աղաներին մէջ են գտնվում, ոմանք

հոգաբարձու աղբային ուսումնասիրանի և անդամ կոմիտեակ, իսկ այլը պատուաւոր պաշտօնատարները զանազան աստիճանի, որովհետեւ նոցա զործանեցան և արժանաւոր անձնք, գիտեն իշխանական դաւադար

լինի քաղաքի կառավարող անձանց և զարգացնողները:

Սրանից յետ պ. թղթակից Գրառույթին յիշում է. Հայոց մէջ եղած աւանդութիւններն Անիի աւերման ժամանակի մասին և նորա մէջ եղած 100,000 տան և 1001 եկեղեցեաց և գտնում է այս աւանդութիւնները: Զարգացնող, նայելով այն տարածութեան, որ այժմս բռնած ունին Անիի աւերակները: Այս աչքի առաջ ունենալով Անիի բազմաթիւ հայկազ և եկեղեցիք և խաչածէ կարգերն ամենուրեք, դալիս է այն եղբայրացութեան, որ Անիի թագաւորութեան մէջ բացի աշխարհիկ իշխանութեան եղել է մի գործի հոգեւոր իշխանութիւն, որ բռնացած է եղել մարմնաւոր իշխանութեան վերայ, որ և կառող էր լինել Անիի թագաւորութեան անկման պատճառն, աւելի գործող պատճառ: Անիի անկման քան երկրաշարժը: Պարզ է, որ հեղինակն անտեղեկ լինելով Հայ պատմութեան, թող է տալիս իրան զայն այդ եղբայրացութեան, երբ մեզ յայտնի է, որ Հայ եկեղեցին, ժողովրդական լինելով, երբեք այդպիսի բռն հոգեւոր իշխանութիւն ստեղծած չէ:

Հ Ա Յ Ա Ն

Համախոյ երկուս Գրառաց մասնագործների լրնմուց, 1876 ամի:

Մասնագործներ ունեն առ 1-ին յունվարի 1876 թ. դուրս դուրս 502 ա. 99 կուպ. Նոյն տարում ունեցաւ մուտք 163 ա. 63 կ.—ընդ ամսնը է 666 ա. 62 կ. Յնթաց տոյն թուականի եղել է ծախք 78 ա. 86 կ. Որեմն առ 1-ին յունվարի 1877 թիւ. մնում է առ ձեռն դրամ 587 ա. 76 կ.

Առ 1-ին յուն. 1876 ամի մասնագործներ ունեն 569 հեղինակութիւն 1056 հատ գրեանքներ, արժողութեամբ 1148 ա. 3 կ:

Յնթաց տոյն ամի յաւելացել են թէ դրամը գնում և թէ ընծայարեութեամբ 53 հեղինակութիւնը 77 հատ գրեանքներ արժողութեամբ 176 ա. 16 կ:

Որեմն առ 1-ին յունվարի 1877 թ. Մասնագործներ ունեն 622 հեղ. 1133 հատ գրեանքներ, արժողութեամբ 1324 ա. 19 կ. Այսպէս գրադարանի նիւթական շրջանն է 1911 ա. 95 կ:

Յնթաց 1876 ամի վեր են առել դրեք ընթերցանութեան համար 568 անգամ:

Գանձապահ Գեորգ Կազակաճեանց. Գրապահ Աղ. Աղեքսանդրեանց.

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն

Ժ ու ռ ժ ե վ զ 11-ին սեպտ. (30 օգոստ). Երեկ Ժ ու ռ ժ ե վ զի առաջ կանգնեցաւ Տաճիկ մօնիտոր, որի վերայ կային ցամաքային զինուորներ: Խիստ ուրմբակոծութիւնից յետ երկու կողմից մօնիտորը հեռացաւ: Ժ ու ռ ժ ե վ զի և Ռուսները մէջ ամբողջ շաբաթ շատ կարճատեղադարձից յետ շարունակվում է բնականութիւնը: Ռուսները գրեթէ աւերակ է դարձած: Ժ ու ռ ժ ե վ զն նոյնպէս վնասված է:

Պ ա ռ ղ ի մ 31-ին օգոստ. Երեկ լուսաբացից մինչև 3 ժամը կէսօրից յետ մենք ընթերցանութեան էինք Պրեմիան. յետոյ յարձակումն արինք. երեկոյան մօտ զենեքալ Սկորեյեֆն առաւ:

Երեկ մարտիոցներ հարաւային ճակատում և զենեքալ Ռադիօնֆն առաւ Գրիվիցի մեծ մարտիոցը և ինքը թեթեւ վերք ստացաւ. 171 հետեակ զնդի հրամանատար Շիտտերը սպանվեցաւ: Սպանած է նոյնպէս երրորդ հրացանաձիգ բրիգադայի գլխաւորը՝ զենեքալ Դորրովը: սկին: Վերջին մարտիոցն առնելու համար յարձակումն արին վեց ուս և մի ուսմանական բատալիօններ: Ընթացքն են երկու գրոշակ, 3 թնդանօթ: Այսօր լուսաղէմին բոլոր գծի վերայ նորոգվեցաւ զօրեղ հրաձիգութիւնը, մեր զօրքերը կանգնած են Տաճիկ ամրոցների հանդէպն երեկվանաւած գրութեանց վերայ: Կորուստը 3000-ից աւելի է. սպանածների թիւը զեռ ևս անյայտ է:

Վ Ե Ն Ն ա 31-ին օգոս. Վ Ե Ն Ն ա յի լրագիրների ստացած տեղեւորութեանց նայելով, Բոսնիայի ապստամբները սկսում են ցոյց տալ տաճիկ իշխանութեանց հնազանդութիւն, ներողութիւն ստանալու պայմանով:

Պ օ Ր ա ղ ի մ 1-ին սեպտ. Պ ա շ տ օ ն ա պ է ս. Երեկ մենք այլ ևս չէինք անում յարձակումն, այլ բնականութեամբ էինք Տաճիկական ամրութիւնքն և քաղաքն, որ մօտ 4 ժամին պրկեցաւ. բացի սրանից տաճիկական ամրութեանց երկու տեղում նկատվեցաւ ճայթումն: Տաճիկները քիչ էին պատասխանում մեր ռմբակոծութեանց, ուղղվելով իրանց բոլոր ջանքը մեր ձախ թիւնի դէմ, որ սպառնում էր նոյա թիկունքին, հինգ կատաղի յարձակումներ յետ միեց գեներալ Սկորեյեֆը. բայց երեկոյան վեցերորդ յարձակումից յետ նա ստիպվեցաւ թողնելու ամեն 30-ին առած ամրոցները: Գիշերը մեր զօրքերը խրամատեղով ամրացան Պրեմիայի շուրջ բռնած գրութիւններում:

Պատերազմի սկզբից մինչ մի ժամը 31-ին վերապատական կետերը բերած են 6000 վերաւորեալներ, սրանցից ճանաչարհ գցվեցան 3500 հոգի: Պատերազմի միւս ասպարէզներում կռիւ չէ եղած: Ռուսները բնակեցնում են նոր գրութեանց վերայ Սև Լում գետի ետեւում, որոյ գիծը բռնած ունին Տաճիկները:

Լ ռ Ն գ ո Ն 14-ին սեպտ. (2) Times-ին հաղորդում են Ռադիֆիցից, որ երեկ քաղաքից ուրմբակոծութիւնից յետ Ռուս և Ռուսական զօրքերը յարձակվե-

վել են Պրեմիայի վերայ հարաւային: Ռուսական զօրքերը կանգնած էին աջ կողմում, Գրիվիցի մօտ: Գրիվիցի մօտ զետեղված էր զենեքալ Կրիգ-ների 9-րդ կորպուսը, կենդրոնում զետեղված էր զենեքալ Չոտովը և 4-րորդ կորպուսը, 20 հազար հոգի, Իմերէթի իշխանի առաջնորդութեամբ: Գեներալ Սկորեյեֆը բռնած ունէր ձախ թիւը: Տաճիկները ունէին 14 զօրեղ ամրոցներ. միացրած խրամով: Երբ Սկորեյեֆը սկսաւ շարժել գետի ամրոցն, որ իշխում էր Սոֆիայի ճանապարհի վերայ, Տաճիկները յարձակեցան նորա վերայ, նա յետ միեց յարձակումն և ինքը յարձակական դիրք բռնեց: Չարհօրեյի հրաձիգութեանց պատճառով խրամների ետեւից երկու ժամկան ընթացքում ոչ մի յաջողութիւն չունեցաւ. նա նորոգեց յարձակումն, բայց ի վերջ Սօմ մի ժամին կէսօրից յետ զենեքալ Չոտովը բրիգադան, օգնութեամբ այլ զօրքերի, յարձակեցաւ միջին ամրոցի վերայ, միայն յետ միվեցաւ: Կորոզելով յարձակումն տաններկու նոր բատալիօններով, զարհօրեյի արիւնհեղութիւնից յետ, կրկին յետ միվեցաւ: Մի և նոյն ժամանակ Ռուսական զօրքերը յարձակեցան մի ամրոցի վերայ, որ փոքր ինչ հեռու էր դռանից: Հինգ ժամին երեկեցաւ, որ յարձակումն բոլոր դժի վերայ անցնող եղաւ: Մինչև այս ժամանակ Times-ի թղթակիցն ականատես էր պատերազմին: Երեկոյան ուշ Կայսրը վերադարձաւ գլխաւոր կայարանը: Այսօր թագաւոր կայսեր ազիւտանող լուր բերեց, որ երեկ երեկոյան 7 ժամին երկու նոր Ռուս բրիգադաներ առան այն ամրոցն, ուր ցերեկը Ռուսները յետ էին մղվել և չնայելով Տաճիկների յարձակման առեւ էին նոյնպէս և Գրիվիցի ամրոցը: Այս նշանաւոր գործը կատարել էր Արեանգեղոսօրդի գունդը, Վերոյիչեալ ամրոցը մասամբ իշխում է միսերի վերայ,

Առաջիկայ յարձակումները պետք է լինին կանոնաւոր պաշարմամբ, որովհետեւ գործի մէջ էին վերջին ուս պաշտօնի զօրքերը. կորուստը հասնում է 3 հազարի կամ 6 հազարի, սպանած և վիրաւորված:

Պ օ Ր ա ղ ի մ 3-ին սեպտ. Պ ա շ տ օ ն ա պ է ս. Երեկ բոլոր այցելութիւն էի անում դրութեանց, ընտրելի նոր տեղեր թնդանօթաւորների համար, արի-

հետախուզութիւնը թնդանօթաւորութիւնը տնտղելու համար, ուստի և չկարողացայ հեռագրելու: Սեպտեմբերի 1-ին բոլոր օրն և 2-ին մինչև 6 ժամը երեկոյան մեր թնդանօթաւորները ռմբակոծում էին Պրեմիան: Տաճիկները թող էին պատասխանում, կարծես, ինչպիսի և պաշտպանում էին պաշարը յարձակման կրկնվելուն համար: Սեպտեմբերի 2-ին երեկոյան 6 ժամին Տաճիկները սաստիկ ռմբակոծել սկսան Գրիվիցի ամրոցը, յետոյ յարձակումն արին, միայն յետ միվեցան օգնութեամբ մեր (ուս) և Ռուսական պաշտօնի զօրքերի: Բոլոր պատերազմը տեւեց 3 1/2 ժամ: Այսօր շարունակում ենք ռմբակոծել թնդանօթաւորները: Քաղաքն այրվում է: Սեպտեմբերի 2-ին երեկոյան հասած տեղեկութեանց նայելով բոլոր վերապատական կետերից անցել են, օգոստոսի 26-ից սկսած, վիրաւորված օֆիցերներ 239 և հասարակ զինուորներ 9,482: Սպանվածների թիւը մօտ 3000 է: Ճիշդ թիւն որոշել զեռ անհնարին է: Մեր բոլոր կորուստն է 3 հարիւր օֆիցեր և 12,500 հասարակ զինուոր: Ռուսական բանակը մինչև ամսոյ 2-ի առաւօտը կորցրել է 60 օֆիցեր և 3 հազար հասարակ զինուոր սպանած և վիրաւորված: Թէ մեր և թէ Ռուսական զօրքերի ոգևորութիւնը մեծ է: Ռուսական երիտասարդ զօրքերը քաջութեամբ են պատերազմում: Պատերազմի առաջնորդի միւս կետերում ըստ առաջնոյն խաղաղութիւն է:

Ղ ա Ր ա յ Ե ա լ 4-ին սեպտ.

Մ ու լ խ ա թ ա թ փաշայի աջ թիւի դրութիւնը մոնրամանօրէն հետախուզելու համար զենեքալ մայոր Լորիս — Մելիքովը 1-ին սեպտեմբերի 3 հետեակ բատալիօնով, 4 էսկադրօնով, 7 հարիւր հեծեալներով և 12 թնդանօթներով հետախուզութիւն արաւ: Գիշերով դուրս գնալով ուս զօրքերը լուսաղէմին բռնեցին Առաջա լեռան ծայրը, երբ տնտղեցին և թիկունքի միւս ձախապարհի միմասը: Այս հետախուզութիւնը վրդովեց բոլոր թնդամի բանակը: Չնայելով թնդանօթ թէ թնդանօթների և թէ հրացանների զօրեղ կրակին ուսաց վերադառնալիս կորուստն էր միայն 4 սպանած և 23 վիրաւորված: Թնդանօթ կողմից միայն վիրաւորված էին 85 հոգի:

Times լրագրի մասնաւոր թղթակիցը 10 Պոլսից 24-ին օգոստոսի դրում է հետախուզ.

«Ես ստացայ բարձր կշեռ ունեցող աղբիւրից հետեւ և Լ տ ե կ ու թ իւ ն ք ը ն այն տեսակցութեան մասին, որին Սուլթանը արժանացրեց Հայոց Պատրիարքին: 22-ին օգոստոսի Նորին Բարձր Սըրբազնութիւն Հայոց Պատրիարք Ներսէսը, ըստ առանձին հրաւիրման Սուլթանի, և կաւ Նալբազը հեջլը:

Պատրիարք հասնելից յետ արքունի դրան սենեկապանն ընդունեց Նորին Սըրբազնութեան և մոյցրեց հիւրասենեակին, որտեղից մի քառորդ ժամից յետ առաջնորդեց նորան դէպի առանձին հոյակապ ընդունարանը: Ընդունարանը մանկեկ Սըրբազան պատրիարքը պատրաստվում էր յերկիր խոնարհել Սուլթանին առաջ, միայն տա փութով նորա առաջ դնաց, որ սեղմէ նորա ձեռքն և առաջն առնէ յարգանաց այդ ձեռքն: Նա առաջարկեց պատրիարքին նստելու բազմութեան վերայ, որ դրած էր ուղղի Սուլթանի դահլի հանդէպը: «Ձերք Մեծութիւն», սկսաւ պատրիարքը, ի ներկայութեան այնպիսի թագաւորի, որպիսի է Ձերք Մեծութիւնը, կանգնելն էլ արդէն պատիւ է:

«Մեղքում նստեց», կրկնեց Սուլթանն և պատրիարքը նստաւ բազմութեան վերայ, խոր դուրն տալով:

«Ինչպէս է ձեր առողջութիւնը, շաբաթական Սուլթանը նստելով: «Յոյս ունիմ, որ դուք քաջ առողջ էք: Ես վրդուց ցանկանում էի ձեզ տեսնել. բայց միշտ սպասում էի յաշող դէպքի: Ես մեծ համակրութիւն ունիմ դէպի ձեզ: Համարեցէք, որ դուք այստեղ ձեր տանն էք և եկեք ինձ մօտ, երբ կկամենաք:

«Թագաւոր, մենք մեր վերայ չենք մտածում, մեր աղջի բոլոր մտածումները յարձած են դէպի ձեր մեծութիւնն և դէպի օսմանեան զօրքերն, որոնց բարօրութեան համար մենք շարունակ աղօթութեամբ ենք:

«Նորին Մեծութիւնը պատասխանեց «Ես սրտանց ողբում եմ ներկայ ժամանակը. Ես, որ կամայ չէի սպանել և միշտ մի, յոյժ ցաւում եմ այդան անմեղ արեան թափվելուն վերայ: Բայց Աստուծոյ յայտնի է, որ ես պատասխանատու չեմ այս պատերազմի համար:

«(Պատրիարքը). Դուք, յիշաւի, ամենամեծն էք թագաւորներից. Ձերք Մեծութիւն, դուք զերազանցեցիք ձեր նախորդներուն, որոնք բազմել են օսմանի դահլի վերայ տեղութեան ծաղիկալ ժամանակները, նրանով, որ ծածկեցիք օսմանեան դրօշակի փառքով այս խաղաղութեան և փորձանաց տարին:

«(Սուլթանը). Իմ գահ բարձրանալու օրիցս ես չեմ վայելած մի հանգիստ րոպէս:

«(Պատրիարքը). Հենց դրանում է Ձեր վիշաթեան մեծութիւնը: Բոլոր ազգը զիշեր և զերեկ աղօթում է, որ Ձեր մեծութիւնը կարող լինի իւր թագաւորութեան ժամանակ իրագործելու յեղափոխութեան խոստումները, որոնք բոլորգլխաւոր են իւր կայսերական հանրապետ հրամաններում — երկրագործութեան, վաճառականութեան, ձեռագործութեան և ազգային լուսաւորութեան զարգացումները:

«(Սուլթանը). Ես շատ բաւական եմ Հայ ազգից և իմ կողմնէ շատ գոհ եմ նրանից: Ես ցանկանում եմ, որ դուք հասցնեք Հայ ազգին իմ բաւականութեան արտայայտութիւնն և հաւատարմանը նորան իմ առ նա ունեցած համակրութեան մասին:

«(Պատրիարքը). Ես կարող եմ հաստատել, որ ձեր երեւելի ցեղի հայրական կառավարութիւնը յարգանքով է սեր և յարգանք ոչ միայն Տաճիկաստանի, այլև բոլոր աշխարհի Հայերի մէջ:

«(Սուլթանը). Ծնորհակալ եմ ձեզից և կրկնում եմ, որ նոյն զգացմունքները կրում եմ և ես դէպի Հայերը: Ձեզ եմ յանձնում, յայտնելու այս Հայ ազգին: Ես նոյնպէս յոյժ գոհ եմ այն Հայերից, ու-

